

700 հազար քսակ դրամ պահանջեցին, այլ այս գումարը խիստ չափազանց լինելով՝ վար իջնալը Ռուսաց կայսեր գլխավորության թողուցին: Որքան որ վար իջնալ, մինչև որոշեալ պայմանաժամուն ամբողջապէս հատուցանելու, Սիւլիսդէ քաղաքը, Էֆլաք և Պուղտան երկիրները իբրեւ գրաւ Ռուսաց ձեռքը մնալու պայմանաւ, Վերոգրեալ վաճառականութեան վնասուց փոխարինութեանց բաժինները քանի որ վաճարուին Օսմանեան Պետութեան երկիրները կարգաւ մէկ ու կէս տարուան մէջ թողուին, և այս եղանակաւ հիմնական հաշտութեան որոշում տուին, և Բէյլէ-է-Վէ 15ին երկու կողմի երեսփոխանք ՚ի պաշտօնէ փոխադարձ մուրհակներ կնքեցին, և երկու կողմէն ալ զինադադար եղաւ:

Որովհետեւ Ռուսաց այս ծանր առջարկութիւնները ընդունիլ անկարելի, եւ այսպիսի դժուարակիր բեռանց ներքեւ մօնալ և ճնշուիլն անհնարին էր, այլ ըստ հարկին եւ ժամանակին գէպերը ՚ի նկատի ունելով, ակամայ կամօք պարտաւորեցանք ընդունիլ, զի Ռուսք Սիւլիսդէի անկողնէն փութով չը պիտի մեկնէին, և այս պարագայիս քանի քանի չար դիտաւորութիւններ ունէին իրենց սրտին մէջ, որոյ վերջին վախճանը անպատճառ խռովութեան պիտի հասնէր, ուստի կարեւոր դատուեցաւ պարտուպատւաճ պատրաստութիւնը և զգուշութիւնը ձեռքէ չը թողուլ: Այլէքսանդրիոյ կառավարիչ Մուստաֆա փաշան ՚ի մասին Սիւլիսդէի անկողնէն դիպուածոց, պաշտօնին փոփոխութեամբ բաւական ջոքով ֆիլիպէ եկած էր, նորա այն կողմերը պատրաստ կենալու, և Մուսայի խնդրոյն գործադրութեան պատճառաւ Բոմբէ-է-Կոստայիլին այս կողմերը դալու: և Սիւլիս փաշային մի

բանակով Սիւլիսդէ նստելն յարմար դատուելով, հրաման եղաւ, և նոցա պէտքերը հագայուեցան: Իսկ Ռուսաց հարկապահանջութեան խնդիրը թեթեւցնելու համար, Մուսայի ջոքաց Սպարապետի փոխանորդ Խալիլ Բիֆաթ փաշան յատուկ դեսպան, և Պալդան լերանց նախկին տումարաւ կալ Նէճիպ էֆէնդին Նշան-Ռիւան առտիճանաւ ներքին խորհրդական որոշեցան, եւ կայսերական ֆրգամսնով մինչ ՚ի Հոճայ Կէյ և անտի ցամաքէն Բեդրսբուրգ երթալու ճամբայ ելան: Երկուքն ալ յիշեալ տեղը հասնելով, պահանջուած տուրքէն բան մի չը կարողացան վար իջնալ, միայն պատուրադ մի ծախքէն, այս կողմը Մուսայի խնդիրը ընդունուելուն համար մէկ միլիոն մաճար ոսկի վար իջնալէն զատ, նոքա եւս այն տեղ երկու միլիոն վար իջեցուցած են: Իսկ մնացեալ գումարը մինչև վեց տարուան մէջ հատուցանելու համար, Էֆլաք և Պուղտան երկիրները Ռուսաց ջորքերէն ազատ պիտի լինին, և միայն Սիւլիսդէ քաղաքը իբրեւ գրաւ իրենց ձեռքը մնալու պայմանաւ որոշում տուած են: Սոյն ժամանակին ծովային գործոց պաշտօնեայ Ահմէտ փաշան մեռած էր, նորա պաշտօնը յիշեալ Խալիլ Բիֆաթ փաշային տրուեցաւ:

Ասպորաճապոր Եպիսկոպոս

S. Յովհաննէսեան:

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ի Սուրբ Էջմիածին: 1876 Յուլի 20.

(Շարունակութիւն, տես թիւ 5.)

Առաւօտ ժամ 1ին հասանք Իյնէ պոլէ կոչեցեալ փոքրիկ տաւանը ծովեզերքը շինուած, այլ շատ տուներ լեռներուն վրայ անտառաց և ուրարտէզներուն մէջ ցրիւկը տեսնուին, նաւահանգիստ չունի,

ալեկոծու թեան ստեն խիստ վտանգաւոր է, աւանին արեւելեան կողմը փոքրիկ բլրակ մի կ'ամբառնայ դէպ ի ծով երկարած. երկրին բերքն է հարուստ առաղձ (սերիսպէ) ամեն տեսակէն, որ շրջակայ ճոխ անտառները կ'մատակարարեն մինչև միւս երկու ժամ կամ աւելի ևս հեռաւորութեամբ գիւղականք փայտահարութեան կրտսրապին, և կը պատրաստեն տախտակ և այլ պիտանաւոր նիւթեր, և մեծամեծ նաւեր բեռնաւորելով կ'փոխադրեն Կ. Պօլիս և այլ հեռաւոր տեղեր, խիստ առատ է մրգեղէնն, որոց մէջ գովելի է տանձրն և խնձորն՝ իրենց համովն ու տեսակովն, զորս հազարաւոր անտուկներով կրփոխադրեն ի Կ. Պօլիս և յայլ տեղիս, բնակիչք Մահմետականք և Յոյք, թերեւս մի կամ երկու հայ գտնուի, այն եւս պանդուխտ։ Աստի կ'ճանապարհեն ոմանք դէպ ի Ասիոյ կողմերը։ Նաւը իւր գործը փութով աւարտեց, և մեկնելով իւր առաջի ճանապարհը շարունակեց. այս եղբքը հեռուէն կը նշմարուէր գոգ մի, ինձի պո-րոն կու չեցեալ, ուր շինուած էր աշտարակ լսպտերի, ինչպէս ուրիշ շատ հարկաւոր տեղեր։ Աստի սակաւ ինչ յառաջանալով, սկսաւ երեւիլ Սինոպ քաղաքը ծովեղբքը կառուցեալ, իւր հնութեամբ, ամրութեամբ և անառիկ բերդովն հռչակաւոր է ի հինս և ի նորս. քաղաքը կը շրջապատէ քարուկիր ամուր պարիսպ մը, հարաւային կողմը կամբառնայ հին բերդն իւր լայնանիստ տարածութեամբ, արեւմտեան ծովածոցը կը տարածուի մինչ ի քաղաքին պարիսպը, հիւսիսային կողմը մեծ բլրակ մի կամբառնայ մինչ ի ծովն երկարած, որոյ ստորոտները կ'երեւին տուններ եւ պարտէզներ, իսկ վերին կողմերը ժայռ և անբեր, սակայն աւրեւելեան ծովածոցը խիստ գեղեցիկ է,

որոյ ջրերն միշտ կը թանան քաղաքին պարիսպը, այն է գեղեցիկ և գովելի նաւահանգիստը, որ իւր ծոցը կը պատըսպարէ և կը պահպանէ մրկալից օդերէն եւ խռովեալ ծովերէն խոյս տուած եւ աստ ապաւինած նաւախումբը. քաղաքը տափարակ դաշտի վերայ շինուած է, և հարաւային կողմը միայն ցամաք, և ծովը երկարած բլրակը գրեթէ թերակղզի մի կը ձեւացնէ. հեռուէն կը նշմարուին եկեղեցեաց և մզկիթաց մեծամեծ գմբեթները և աշտարակները (մինարէ), և այլ երեւելի շինուածոց տեսարանները. բնակիչք Մահմետականք եւ Յոյք, թերեւս մի կամ երկու պանդուխտ Հայ, աստ նաւը չի հանդիպեցաւ։

Գիշերը ժամը 5 էր հասանք Սամսոն քաղաքը, առաւօտեան որքան կարելի էր դիտեցինք քաղաքը եւ նորա շրջակայքը, օրինաւոր նաւահանգիստ չունի. քաղաքը ծովեղբքէն սկսեալ դէպ ի բլրակները կը տարածի, և վերի կողմն եղած փոքր բլրակներն դիտողի տեսութենէն կը ծածկեն սորա արգաւանդահող դաշտերը և պարտէզները, շոգենաւուց երթեւեկութիւնը փոքր ինչ վաճառականութեան դիւրութիւն կը տայ, Ասիոյ այլ և այլ կողմերը փոխադարձաբար վաճառք փոխադրելու։ Աստի շատ անգամ կարաւաններ կուղեւորին Սեբաստիոյ, Ամասիոյ, Կեսարիոյ, և Ասիոյ ուրիշ կողմերը. Բնակիչք Մահմետականք, Հայք, Յոյք, առհասարակ վաճառականութեան և արհեստի կը պարապին, Հայք ունին եկեղեցի եւ դպրոց, և կը համարուին 200 տունի չափ, մտադիր են առանձին առաջնորդ ունենալ քաղաքին վերաբերեալ գիւղերն հետը միացնելով։ Առաւօտ ժամ 1 ին մեկնեցանք սաստի, մեզմէ խիստ հեռացած էին Ասիոյ բարձր և անտառաւէտ լեռնե-

ըր, բայց նոցա տեղ մեր աչքին առջեւ կը պարզուէին քաղաքէն սկսեալ ծովեզերքի երկարութեամբ մացառուտ և ճախնային շամբեր, որոց մէջ կ'աճին և կը սնունին վայրենի կիւնձեր և այլ սխտպէս կենդանիք, թռչունք և հաւեր, որոնք առատ կերակուր և շահ են քաղաքին որսորդաց: Այս մացառուտը աւարտելէն զինի, վերջստին մօտեցանք Ասիոյ զուարճալի լեռներուն, որոց գագաթը անտառ, կողերը և ձորակները շատ տեղ մշակուած եւ մշտադալար. աստ է Եսաոյ կոչեցեալ գիւղը, և առհասարակ գրեթէ այսպիսի փոքրիկ գիւղեր եւ տուններ կան, որոց խիստ սակաւները կարողացանք տեսնալ, զի նաւը երբեմն եզերքէն աւելի կը հեռանար, և անկարելի կը լինէր դուրսը բան մի նշմարել: Այս եզերքէն լեռներուն գեղեցիկ գիրքը, և նոցա վերայ բարձրացած ծառատնկոց կարգաւորութիւնը, մշակուած և մշտականաչ գետիկները, և տեղ տեղ փոքրիկ աղբերականց հեղաւսահիկ ջրերը այնքան սքանչելի և զմայլելի են, որքա՞ն առհասարակ ճանապարհորդաց զուարճութիւն և բերկրութիւն կ'ազդեն:

Եւ մինչ այս բնութեան ձիրքերը կը զննէինք, ահա՛ մօտեցանք Վօնայ պոռնի կոչեցեալ տեղին, անտառէն դատարկ մնացած, լեռներուն կողերը առհասարակ Եգիպտացորեան ցանառած է, բնակչաց տունները լեռներուն վրայ եւ անտառներուն մէջ կը տեսնուին. անուանի է Վօնայի բնական ծովացոծը, որ գեղեցիկ նաւահանգիստ է, որուն եզերքը առհասարակ բնակութիւն և պարտէզներ կը տեսնուին: Ժամը 9 էր երեկոյեան հասանք Օրտու կոչեցեալ աւանը, բարձր լեռան ստորոտը արեւելեան կողմը ծովեզերքը շինուած է, և նոյն լեռան վրայ կան տուններ իրրեւ ամա-

ռանոց, որ ինքեանք կը կոչեն Պօլ փէլէ, նաւահանգիստը փոքր և բնական գիրքով ծոց մի է, այլ ոչ այնքան ապահով, այս աւանը կան Հայ բնակիչներ որոց շատերը եգիպտացորեանի մշակութեան կը պարապին, և այլք ի տուր և առիկ գործս, ունին նաեւ աւանին արեւելեան կողմը բաւականի չափ մշակելոյ և սերմանելոյ արտեր: Նաւը աստ տասը վայրկեան հազիւ կենայով մեկնեցաւ, և գիշեր ժամանակ հասանք ի Վիրասոն քաղաքը, գիշերը արգէն իւր սեւ քօղը տարածած էր բնութեան վրայ, ուստի անկարելի էր մութին մէջ բան մի նշմարել, ոչ նաւահանգիստը, ոչ քաղաքին զիրքը, ոչ նորա շրջակայ պարտէզները և անտառաւէտ լեռները, և ոչ սակաւաթիւ Հայոց վիճակին վերայ փոքր ինչ տեղեկութիւն ստանալ, երկրին բերքերէն նաւը բերած էին տանձ, խնձոր, դեղձ, խաղող, եւս առաւել կաղին (ֆրէպլո) որ անուանի և ընտիր տեսակն է, սորա տունկը խիստ առատութեամբ կը մշակեն աստ, եւ գրեթէ առհասարակ դաշտերը եւ լեռները սորա տունկերը կը ծածկեն, և մեծ առատութեամբ ի թուրքիա և Ռուսաստան կը փոխադրեն նաւերով:

Աստի մեկնելով չորեքշաբթի առաւօտ հասանք ի Տրապիզոն մայրաքաղաքն Պոնտոսի, նաւահանգիստ չունի, եթէ չը դգուշանան վտանգներու կը պատահին նաւք և նաւակք ալեկոծութեան ատեն. քաղաքը բաւականի չափ մեծ է, ծովեզերքէն ըսկըսեալ դէպ ի վեր կը տարածուի, այլ ամբողջ գիրքը ծովէն չի տեսնուիր, շինուածք հասարակաց են, աչքի զուրկները այլադգեաց մղկիթները եւ յունաց մի նորաչէն եկեղեցին է. վերի կողմը կը տեսնուի փոքր բլրակներ, տուններ և պարտիզակներ իրրեւ ա-

մառանոց : Հնութեանց բեկորներն անգամ չեն երեւիր , զանազան դուրերու մէջ պատահած յեղափոխութիւններն և դէպքերը անհետ բրած են . բնակիչք Մահմետականք , Հայք և Յոյնք , որոց շատերը վաճառականք . այլք առևտրական գործերով կը պարապին , իսկ մնացեալները արհեստաւորք , Հայք կը համարուին իբր 800 գերգաստանք , ունին երեք եկեղեցի եւ վիճակաւոր Առաջնորդ , Ազգային դպրոց , անշարժ կալուածք , որոց եկամուտը կը ծառայէ Գալոյցին և Առաջնորդարանին , քաղաքէն դուրս ունին մի վանք , և նոր դերեզմանատուն ծովեզերքը , եւ կից նմին ընդարձակ արտեր , շինուած է կառուղի աստի մինչ ՚ի Կարին , և սոյն ճանապարհէն կ'ուղեւորին Հայաստանի այլ և այլ գաւառներու ճամբորդները : Վաճառականութիւնը բաւական յառաջացած կ'երեւի , եւ ուրիշ գաւառներ ճիւղեր ունի , ոչ սակաւ դիւրութիւններ եւ օգուտներ կը մատակարարեն Եւրոպական ընկերութեանց շոգենաւք , եթէ նաւահանգստին վտանգը բարձուի : Երեկոյին ժամ 10 ին մեկնեցանք աստի , գիշերը շարունակ նաւելով առաւօտ ժամ 11 ին հասանք ՚ի Պաթում . նաւահանգիստը ապահով եւ բնական դիրքով դէպ ՚ի հարաւ երկարած ծոց մի է . Օսմանեան Պետութիւնը ունի աստ բաւական ամրութիւններ ՚ի զգուշութիւն արտաքին թշնամեաց : Աստի կուղեւորին Արդուին քաղաքի ճանապարհորդք թէ ՚ի ծովու և թէ ՚ի ցամաքի : Աւանը բարձրաբերց և անտառախիտ լեռներուն ստորոտը շինուած է տափարակ դաշտի վերայ , շինուածք հասարակոց , բնակիչք՝ Մահմետականք , Վրացիք , և Պապական հայք սակաւք , կը յաճախեն աստ նաւեւ հայեր առ և

տրական գործոց համար , անուանի է տեղւոյն բարեհամ եւ մարտեցուցիչ ջուրն , որ մինչ ՚ի Կ . Պոլիս Սուլթաններուն կը տանին . առատ է ամեն տեսակ մրգեղէնը , մինչ ՚ի Պաթում Ռուսաց ընկերութեան շոգենաւերը կը բանին . ուստի աստ մեծ նաւերէն կը փոխադրուին ճամբորդք եւ բեռնիք փոքր նաւերը , և առաւօտ ժամ երկուքին մեկնեցանք աստի միշտ դիտելով թէ՛ ծովեզերքը և թէ՛ Պաթումի լեռանց անընդհատ շղթաներու վերայ եղած գիւղերը և լեռներուն կողերու վերայ այսր անոր յրուած տունները , բնակութիւնները , այգի և պարտէզները այլովքն հանդերձ մինչ ՚ի Զիւրի-սահա-համանուն գիւղը որ ծովեզերքը շինուած է , Զիւրի-սահի եւ Փոթի մէջ տեղն է Ռուսաց եւ Օսմանցաց սահմանագլուխը , որ գետ մի կանջուր պետէ . Ռուսք այս սահմանագլուխը Նիկոլայեֆ կը կոչեն , յանուն բարեյի շատակ Նիկողոս Կայսեր իւրեանց : Սահմանագլուխն երկու կողմը ըստ օրինաց պահապան զօրքեր կան , Ռուսաց կողմը խիստ անտառախիտ է , և երբեմն գիւղեր եւ տուններ կը նշմարուին , այլ Օսմանեանց կողմը ոչ նոյն պէս : Պաթումէն մինչ ՚ի Փոթի շարունակ նաւելով 4 ժամ կը տեւէ . և ահա մտանք Ռիոն գետը՝ ջուրը միշտ պղտոր , և տակաւ յառաջանալով շոգենաւը մաքսատան առջեւ կանգնեցաւ : Նախ Ռուս պաշտօնատարք բոլոր ճանադարհորդաց անցագրերը մի առ մի խտրիւ քննեցին և ժողովեցին՝ իւրաքանչիւրոց մէն մի թուահամար տալով , և յետ այնորիկ մաքսի վերաբերեալ քննութիւնները եղան , և ապա յրուեցան , անցագրերը տեղւոյն կառավարչի տունէն վաւերացեալ ստանալու պայմանաւ :

(Եւրոպական)